

MİFTAHÜ'L-FÜNUN'UN MÜTERCİMİ MESELESİ

*Bedri MERMUTLU**

ÖZET

Batı dillerinden Türkçe'ye çevrilen ilk Mantık eseri Pasquale Galluppi'nin Lezioni di Logica adlı kitabıdır. Miftahü'l-Fünun adıyla çevrilen ve ilk baskısı 1861'de yayınlanan bu eserin mütercimi konusunda bugüne kadar tam bir görüş birliği sağlanamamıştır. Mantık tarihimiz üzerine yazılmış temel eserler bu konuyu çözmek yerine daha belirsiz hale getirmişlerdir. Miftahü'l-Fünun'un ilk baskısındaki metin incelemelerinden hareketle eserin müterciminin adının İoannes olduğu kesin olarak anlaşılmaktadır. İoannes Rum veya Latin kökenli bir Osmanlı olup Türk diline ve Mantık bilgisine son derece hakim bir aydındır. Fakat kimliği hakkında daha fazla bilgiye şimdilik sahip değiliz.

Anahtar Kelimeler: İoannes, Miftahü'l-Fünun, Galluppi, Mantık Tarihi.

ABSTRACT

The Problem of Miftahu'l-Funun's Translator

The first Logic work that translated from Western languages to Turkish is Pasquale Galluppi's book called Lezioni di Logica. By the time being there isn't any agreement on consensus for the identity of translator of the book. It was translated as Miftahu'l-Funun and published its first press in 1861. The main books on our history of Logic were became this matter ambiguous instead of solving it. For the text analysis of Miftahu'l-Funun's

* Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.

first press, it has been understood certainly that the translator of this book was Ioannes. Ioannes is an Ottoman intellectual whose origin is Greek or Latin and fairly aware of Turkish language and Logic knowledge. However we don't have more information about his identity until now.

Key Words: *Ioannes, Miftahü'l-Funun, Galluppi, History of Logics.*

GİRİŞ

Bu makalenin konusunu teşkil eden Miftahü'l- Fünun adlı eserin yerleşik Mantık bilgimizde tarihsel dönüşüm yarattığı ileri sürülebilir. Eser Pasquale Galluppi (1770-1846)'nin 1842'de yayınlamış olduğu *Lezioni di Logica e Metafizika* adlı İtalyanca kitabından tercüme edilmekle birlikte çevirmenin müdahale ve ilaveleriyle zenginleşmiş telif-tercüme niteliğinde bir eserdir. Müellifi kadar çevirmenin de katkısıyla şekillenen bu esere Mantık ve Bilimsel Düşünce Tarihimizde gereken önemde yer verilmiş olmasına rağmen eserin çevirmeni sürekli spekülasyonlara onu edilmiş, sonunda "bilinmeyen biri" olarak yok sayılmıştır.

Hilmi Ziya Ülken, İdadilerde Mantık derslerinin konulmasından sonra, Batı mantığından bazı tercüme ve alıntılar yapılmaya başlanınca İtalyan Galluppi'nin Mantık'ından tercüme olarak meydana getirilen Miftahü'l-Fünun'un bu tarzdaki eserlerin birincisi olduğunu söylemekle birlikte (Ülken, 1940: 771) çevirmenin bilinmediğini de altını çizerek belirtir (Ülken, 1966: 97). Konuyla ilgili son yayınlarda dahi bu görüş değişmiş değildir (Örneğin Emiroğlu, 1999: 372).

Aranan Mütercim

28 Haziran 1928 günü Türk Felsefe Cemiyeti'nde Mehmed Ali Ayni'nin "Türk Mantıkçıları" başlığıyla sunduğu tebliğde Miftahü'l-Fünun'dan söz edilirken şu tartışmaya değeri ifadeye özellikle yer verildiğini görürüz:

"...Bu sırada Çamiç Ohannes Efendi'nin Miftahü'l-Fünun'undan bahsedilmek lazımdır. Avrupa lisanlarından ilk tercüme edilmiş Mantık kitabı budur ve cidden güzeldir. Kitabın başında o zamanın en büyük alimlerinin takriz (sunuş)leri vardır. Fakat garip şey, bu takrizlerin hepsi Arapça... Bundan başka, hiçbirisi mütercimin ismini zikretmiyor. Bu takrizleri yazan hazretler galiba Arapça yazmakla kudret-i ilmiyelerini göstermek istemişlerdir. Ondan sonra, bir Ermeni'nin güzel bir mantık kitabı yazmasını galiba çeke-memişler, yahut nasıl olur bir Hristiyan Mantık yazmış?.. Bu taassuplarına dokunmuş. Bilmem ki mütercimin ismini saklamayı başka türlü tevîl mümkün müdür?" (Ayni, 1928: 12).

Ancak bu ifadelerle çevirmenin kimliğinin belirlendiği umulacakken tam tersi bir gelişmeyle karşılaşmaktayız. Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de

İlim ve Mantık Anlayışı'nı 1957 yılındaki doktora tezinde konu edinmiş olan Necati Öner aynı konuya Mehmed Ali Ayni'nin ifadeleri açısından yeniden değinirken dikkatleri şuna çeker:

"Miftahü'l-Fünun'un ilk baskısı ile bir de 1872'de Matbaa-i Amire'de basılan ikinci baskısını gördük. Her ikisinde de mütercimim adı kaydedilmemiştir. Kitabın müellifinin Gallupî olduğunu da eserin baş tarafında bulunan Subhi Bey'in takrizinden öğreniyoruz. Bu takrizde mütercimden "erbab-ı maarıftan bir zât-ı maarif-simat" diye bahsedilmekte, fakat isim verilmemektedir. Mehmed Ali Ayni "Türk Mantıkçıları"nda eserin mütercimi olarak Ohannes ismini zikrediyor. M.Ali Ayni bu adı nereden tesbit ettiğini bildirmediği ve eserin her iki baskısında da bu ada tesadüf edilmediği için biz bu ismi kullanmayı herhangi bir yanlışlığa meydan vermemek amacıyla yalnız "mütercim" tabirini kullanmayı uygun bulduk" (Öner, 1967: 51).

Konuya başka yerden bakmaya gerek olmadan doğrudan doğruya iki Mantık Tarihçimizin (Mehmed Ali Ayni ve Necati Öner) baktığı yerden bakıldığı takdirde bile durumun böyle olmadığı görülecektir. Şöyle ki: Miftahü'l-Fünun'un elimizde mevcut bulunan iki baskısından ilki 1277 (1861 Haziran başı), ikincisi ise 1289 (11 Ağustos 1872) tarihini taşımaktadır. Birinci baskı ile ikinci baskı arasındaki en önemli fark birinci baskıda mütercimim imzasız bir önsöz ile kitabı tanıtan takrizlerin (sunuş yazıları) yer almasına karşılık, ikinci baskıda bunlara yer verilmemiş olmasıdır. Ancak üzerinde durduğumuz sorun açısından önemli olan, bu takrizlerin bulunduğu ilk baskıdır.

Takrizler sırasıyla şu kişiler tarafından kaleme alınmıştır: Rüşdi Molla Efendi (Sudur-i İzamdan ve Meclis-i Ali-i Tanzimat Üyesi), Subhi Efendi (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye Üyesi), Mustafa Asım Efendi (İstanbul Kadısı), Hayrullah Efendi (Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarı ve Encümen-i Danış İkinci Reisi), Ahmed Cevdet Efendi (Meclis-i Ali-i Tanzimat Üyesi, Vak'anüvis), Seyfeddin Efendi (Sabık Bağdat Mollası), Halis Efendi (Babıali Tercüme Odası Mütahayyızanından, Şair), Şirvanizade Mehmed Rüşdi Efendi (Mahkeme-i Teftiş Kassamı) ve Abdülkerim Efendi (Meclis-i Maarif-i Umumiye Üyesi).

Devletin en yüksek kademelerini işgal eden devrin kültür ve bilgi adamları tarafından Miftahü'l-Fünun'a gösterilen bu ilgi dikkate değerdir. Takriz yazarlarından ikisi ise bir süre sonra kendileri de birer mantık kitabı kaleme alacak olan Cevdet Efendi (Paşa) ile Abdülkerim Efendi'dir. (Cevdet Efendi (Paşa) "Miyar-ı Sedat", (Manisalı) Abdülkerim Efendi de "Mizanü'l-Adl" adlı mantık kitaplarını yazmışlardır.)

Mehmed Ali Ayni, yazılan takrizlerin "hepsinin Arapça" olduğunu "garip bir şey" olarak niteledikten sonra bunun nedenini "bu takrizleri yazan hazretler galiba Arapça yazmakla kudret-i ilmiyelerini göstermek" istemiş

olmalarına bağlamaktadır ki bu hem yanlış hem de yersiz bir isnattır. Çünkü Subhi Efendi (Paşa)'nin, Hayrullah Efendi'nin ve Halis Efendi'nin takrizleri Arapça değil Türkçe'dir. Üstelik Halis Efendi'nin takrizi nazmen yazılmış güzel bir "mantık manzumesi"dir. Arapça yazanlara gelince, hemen hemen tümü ilmiye sınıfından gelen kişiler oldukları gibi Mantık ilmi üzerine yazılanların Arapça olması o devrin adeta değişmeyen geleneğidir. Mantık dilinin Arapça olarak kabul edildiği bir gelenekte ilmiye sınıfına mensup kişilerin takrizlerini Arapça yazmış olmalarında yadırganacak bir taraf yoktur. Unutmamalı ki, Miftahü'l-Fünun'dan önce Mantık kitapları zaten Arapça yazıldığı gibi Miftahü'l-Fünun'dan sonra da bu gelenek kısmen devam etmiştir. Avrupa dillerine ve kültürüne yakınlığından ötürü "İngiliz" lakabıyla anılan Abdülkerim Efendi dahi serbest görüşlülüğü ile tanındığı halde, diğer eserlerini Türkçe, ama Mantıkla ilgili eserlerini Arapça yazmıştır. Abdülkerim Efendi'nin Miftahü'l-Fünun'daki takrizi de bu anlayışla kaleme alınmış olduğu için Arapça olarak yazılmıştır.

Mehmed Ali Ayni'nin Arapça yazan bu "hazretler"den diğer bir şikayeti de bir Ermeni vatandaşımızın Mantık kitabı yazmasını taassupları nedeniyle çekemeyip ismini saklamış olmaları noktasında toplanmaktadır. Çünkü M. Ali Ayni'ye göre "mütercimim ismini saklamayı başka türlü tevیل etmek mümkün değildir."

"Takriz yazanların hiçbirisinin mütercimim ismini zikretmeyişi"ni şiddetle eleştirirken Mehmed Ali Ayni aynı şiddetle yanılmaktadır. Çünkü mütercimim ismi -üstelik- sadece Arapça yazılan takrizlerde zikredilmektedir. İstanbul Kadısı Mustafa Asım Efendi'nin yazdığı Arapça takrizin hemen ilk satırında* "Yuvannis (İoannes) tarafından yapılan bu veciz Mantık tercümesinin Mantıktan yararlanmayı kolaylaştırıp yaygınlaştıracağından" duyulan memnuniyet ifade edilir. Sabık Bağdat Mollası Seyfeddin Efendi'nin Arapça olan kısa takrizinde de mütercimim adı ihmal edilmediği gibi Miftahü'l-Fünun'dan "Mantıkta yabancı dillerde telif edilen çok değerli bir kitabın anlayışlı ve zeki bir tercümeyle İoannes tarafından Türkçe'ye kazandırılarak Mantık kurallarının kolay anlaşılmasına yardımcı olan, yarardan uzak düşünölemeyen, zamanın aleti ve en iyi tercümanı" olarak övgüyle söz edilir.

Şirvanizade Mehmed Rüşdi Efendi'nin Arapça takrizinde de "tümel yararların her çeşidiyle tikel örneklerin cinslerini ayrıntılı olarak özetleyen eserin toplayıcı ve yararlandırıcı" özelliği vurgulandıktan sonra "bu tercüme incisi gibi dizen, ilmik ilmik dokuyan ve parça parça konularını birleştirerek bütünleyen kişinin Yuvannis (İoannes) olduğu" açıkça ifade edilmektedir.

* Takrizlerin ve Önsözün bulunduğu sayfalara eserde numara verilmediğinden Takriz ve Önsözden yapılan alıntılarda sayfa numaraları belirtilmeyecektir.

Mütercim isminin zikredilmediği diğer takrizlerde ise tercüme olabildiğince takdir edilerek övülmüş ve mütercimi kutlanmıştır. Örneğin, Cevdet Efendi'nin uzun takrizinden Efendi'nin, eseri ciddi olarak incelediği ve önemseddiği anlaşılmaktadır. "Bir zamanlar Yunanlılar tarafından işlenen bir bilgi dalı olan Mantık ilmi daha sonra Araplar tarafından ele alınmış, şimdi de Avrupalılar tarafından geliştirilmektedir... Böyle değerli bir eseri Türkçe'ye kazandırdığı için Mantıkla ilgilenen herkesin mütercime çokça teşekkür ve onu iyilikle anma borcunda olduğu" Cevdet Efendi tarafından ifade edilmektedir. Rüşdi Molla ve Abdülkerim Efendilerin takrizleri de aynı yönde, eserin mütercimine duydukları minnet ifadeleriyle süsüdür.

Subhi Efendi, takrizini Türkçe yazmakla birlikte mütercimin ismini zikretmemiştir. Ancak "bir zât-ı maarif-simat" diye nitelediği mütercimi "çok yararlı, dili anlaşılır ve güzel bir eser vermekle bu bilimin talebesine kolaylık sağladığı için Allah'ın iyilikle ödüllendirmesini" dilemektedir.

Şair Halis Efendi'nin manzumesindeki;

Mütercim lâkin olmuşdur o vadide alem-efrâz

...

Sarir-i kilki gûyâ bağ-ı maînde hezar-âvâz

...

Havassa münhasır bir ilm iken nef'i umum oldu

...

Lisan-ı mantıkî intak idüp bu nutk-ı Türkî'ye

gibi mısralarda da ismi zikredilmese bile mütercime duyulan takdir ifadeleri açık biçimde yer almaktadır.

Şu halde mütercimin ismini "taassuptan" kaynaklanan bir "çekememezlik" yüzünden anmamış olmak şöyle dursun, tam tersine, mütercimin hem ismi anılmış, hem de hakkında söylenebilecek takdir ifadeleri en sitayişli üsluplarla cömertçe sarf edilmiştir.

Mehmed Ali Ayni'nin yorum mantığını mütercim için kullanacak olursak, onu da tercüme ettiği eserin ismini ve yazarını "çekememezlikten" veya "taassuptan" dolayı zikretmediğini düşünmemiz gerekecektir ki bu son derece anlamsızdır. Subhi Efendi'nin takrizinde anılmasa Galluppi'nin de ismini öğrenemeyecektik. Mütercimin anılması ya da anılmaması, mütercim tarafından müellifin adına eserde yer verilmesi ya da verilmemesi kişisel ya da ideolojik nedenlerle yorumlanmak yerine,devrin alışkanlıklarıyla yorumlanmalıdır. Miftahü'l-Fünun'un bizde basılan ilk tercüme eserlerden biri olduğu unutulmamalıdır. Bugün yerleşik olan yazım ve basım usul ve kuralla-

rının henüz oluşmadığı bir başlangıç döneminin aksaklıklarını kendi şartları içinde değerlendirmek gerekir. İoannes kendi yazdığı önsöze dahi imzasını koymadığı için suçlanamayabilir. Ama bu, başkalarının suçlanmasını da gerektirmemelidir.

Mehmed Ali Ayni'nin mütercim ismi olarak verdiği Ohannes Çamiç (James ?)'e gelince, bu isim ya "İoannes"ın diğer bir söylenişi olarak kabul edilebilir veya ayrı bir isim olarak düşünülebilir. Ayni, Ohannes ismini bir kere kabul ettikten sonra da onu Ermeni olarak göstermekte bir beis görmemiştir. Ancak İoannes'in Ermeni'liği konusunda kolayca hüküm verilemeyeceği kanısındayım. İoannes'in Rum veya Latin kökenli bir Hristiyan Osmanlı olması daha çok muhtemel gözükmektedir.

Necati Öner'in işaret ettiği gibi Mehmed Ali Ayni, verdiği isim konusunda herhangi bir kaynak belirtmemektedir ama bu kaynağın hiç olmasa Ayni bakımından takrizler olmadığını biliyoruz. Aslı şüpheli olan ve kaynağı verilmeyen Ohannes Çamiç ismi yerine üç ayrı kişi tarafından aynı şekilde verilmiş olan ve mütercimin kendisi tarafından kitabın baskısına kabul edilen İoannes isminde bir tereddüt söz konusu olamaz.

Elimizdeki bilgilerle sadece ismine ulaştığımız Miftahü'l-Fünun mütercimi hakkında daha fazla bilgiye ileride sahip olma umudunu taşıyarak İoannes'in Miftahü'l-Fünun'daki tasarrufları üzerinde bir parça durmak suretiyle yaptıkları üzerinden onu tanımaya çalışabiliriz.

Kitabın Basımı ve İoannes'in Katkıları

Kitabın başında İoannes'in imzasız bir önsözü bulunmaktadır. Önsözün altında yer alan 5 Şaban 1274 (21 Mart 1858) tarihi, Önsözün son cümlesindeki "...Tab'u temsili hususuna müsaade-i mekârim-âde-i Cenab-ı Şehriyari müteallik ve şerefsudür buyurulması istirhamiyle... Fehametlû Devletlû Mehmed Emin Ali Paşa Hazretlerinin defa-i sâlise sadaretlerinde huzur-i şevket-mevfur-i Şehinşahiye ref'ü takdimine ictisar eyledim" ifadesine uygun bir tarihtir. Başka bir ifadeyle Önsöz, Ali Paşa'nın üçüncü sadrazamlığının ilk aylarında kaleme alınmıştır. Ancak önsözün yazılışıyla eserin basımı arasında üç yıldan fazla bir zaman aralığının bulunması ilginçtir. Ali Paşa'nın Sadrazamlığı zamanında basım izni için Abdülmecid'e takdim edilen eser, Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın sadrazamlığı zamanında ve Abdülmecid'in son günlerinde basılabilmıştır. Bu durum, üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur.

Takriz yazılarının da 1858'de yani basım izni başvurusu sırasında yazılmış olduklarını takriz yazarlarının belirtilen görev ünvanlarından çıkarmak mümkündür. Örneğin, Hayrullah Efendi'nin Maarif-i Umumiye Nezareti Müsteşarlığı 20 Nisan 1857 ila 16 Mayıs 1859 tarihleri arasındadır. 17 Mayıs 1859'dan sonra Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı görevine atanmış olduğu dönemde takriz yazılmış olsaydı, bu ünvanıyla anılması gerekeceğine göre,

takrizin yazılış zamanı Müsteşarlık görevinde bulunduğu sırada ve basım başvurusu tarihi olan 21 Mart 1858'den öncedir. Aynı şekilde 1861'de Meclis-i Vâlâ üyesi olan Şirvanizade de bu ünvanla takdim edilmediğine göre Arazi Komisyonu üyesi bulunduğu sırada taşıdığı Kassamlık görevindeyken takrizini yazmış olduğu anlaşılmaktadır. Doğal olarak diğer takrizler de aynı tarihte yazılmış ve kitap yayına hazır hale gelmiş olduğu halde ancak 1861 ortalarında basılabilmıştır. Bu da Miftahü'l-Fünun'un her ne kadar 1861'de basılmış olsa da Türkçe'deki gerçek doğum tarihinin 1858 olduğunu gösterir.

İoannes'in Önsözde belirttiği amacı "lisan-ı Türki'de meslek-i cedid üzere bir mantık tertibiyle intişar-ı maarif-i umumiye emr-i ehemmine naçizane bir hizmet eylemek"tir. Bunu gerçekleştirmek için uygun bularak seçtiği eserin "esasına hanel gelmeyecek mertebede tadilat ve izahat-ı muktaziyenin icrasıyla beraber uslub-i atika tevafuk etmeyen ve kütüb-i mütedavile-i Arabiye'de bulunup da bunda mevcut olmayan şeylerin dahi icabına göre hamişe tahrir veyahud derun-i metne tastirine itina" edilmesine çalışılacaktır. Bu madde eserin salt bir Batı mantığı eseri olarak kalmayıp, en azından mukayeseli bir mantık çalışması halini almasını sağlayacaktır.

Nitekim eser boyunca bu endişenin ürünlerini görmemiz mümkündür:

İlm-i Hikmetin tanımı ve kısımları konusunda (11. Bend, s. 9-10), Kıyas, Tasdik, Kazıyye, Tasavvur konularında (15-16-17. Bendler, s. 13-14), Tasdikat-ı Akliyye konusunda (18. Bend, s. 17), Tarif konusunda (29. Bend, s. 31-2), Beş Tümel / Külliyyat-ı Hamse konusunda (32. Bend, s. 38-41), Tarif-i Hakiki ve Tarif-i İsmi konularında (34. Bend, s. 45), Kazıyye-i Külliye, Kazıyye-i Mahsusa, Kazıyye-i Şartıye... konularında (46. Bend, s. 75-8), Akis konusunda (60. Bend, s. 110-2), Tenakuz konusunda (61. Bend, s. 112-4) eskilerin (kudema) görüşlerine dipnotlarla yer verilerek metin tek yönlülükten uzaklaştırılmıştır. Miftahü'l-Fünun bu yönüyle "eski ile yenin bir arada zikredildiği ve eski anlayışın daha ağır bastığı" (Öner, 1967: 53) bir kompozisyon gösterir.

Daha sonra "Ali Sedad'da uzlaştırılmaya çalışılan eski ile yeni (Öner, 1967:55) İoannes'in tercüme ederken bulunduğu tasarruflarıyla şekillendiği Miftahü'l-Fünun'da sadece "bir araya gelebilmiştir". Miftahü'l-Fünun'dan önce ise eskinin yanında yeni yer almamaktadır bile.

Miftahü'l-Fünun'daki asıl yeni tarafa gelince, işte o tamamiyle mütercim İoannes'in eseri olan "lahika" kısmında kendini gösteren Metot bahsidir. Yine önsözde belirtildiğine göre kitap "sair müellifin-i ecnebiyyenin tasnifat-ı muteberesinden haylice kitaplar dahi bi't-tetebbü' fevaid-i adideyi cami bir lahika tezyiliyle noksanı ikmal ve tetmim kılınmıştır".

Daha önce ana metindeki eksiklikleri "kütüb-i mütedavile-i Arabiyye"den tamamlayan İoannes şimdi tersini yaparak Avrupa kaynaklı eserlerden araştırmak suretiyle asıl modern metni dokumaya yönelmektedir ki kitabın bizim için yeni ve en etkili bölümü de budur. Diğer konular yanında özellikle "ulum ve fünunda istimal olunan turuk-i adide-i istidlaliyenin kavaid-i muhtelifesini" gösteren bu bölüm, artık Mantık kitaplarımızın vazgeçilmezi olacak olan Metot bahsinden başka bir şey değildir.

SONUÇ

Eklektik bir Kant'çı olan Pasquale Galluppi'nin Mantıkla ilgili İtalyanca eserini Türkçeye kazandırarak çağdaş Batı mantığı anlayışını kültürümüze taşıyan ilk kişinin İoannes olduğu kuşkuyla yer bırakmayacak bir kesinlikle anlaşılması bulunmaktadır. Bu ismi bulduğumuz kaynağın Mantık Tarihçilerimizin ya ihmaline uğrayan ya da eleştirilerine konu edile gelen Takriz metinleri arasında olması ise ayrıca ilginç bir rastlantıdır. Ancak Türk diline ve mantık bilgisine ileri derecede hakim ve vakıf olan mütercimim ismi dışında kimliği hakkında bir bilgiye şimdilik sahip değiliz.

KAYNAKÇA

- Pasquale Galluppi, Miftahü'l-Fünun, İstanbul, Takvimhane-i Amire, 1277.
Pasquale Galluppi, Miftahü'l-Fünun, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1289.
Mehmed Ali Ayni, Türk Mantıkçıları, İstanbul, İktisat Matbaası, 1928.
Emiroğlu, İbrahim, Ana Hatlarıyla Klasik Mantık, Bursa, Asa Kitabevi, 1999.
Öner, Necati, Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ankara, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
Ülken, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Fikir Hareketleri", Tanzimat I, (1940).
Ülken, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi I, Konya, Selçuk Yayınları, 1966.